

Modern İran Entelektüel Düşüncesinde Süreklilikler ve Kopuşlar

Mehrzađ Boroujerdi

Özet

Bu makale, devrim öncesi ve sonrası İran’da, fikrî hayatta görülen süreklilik ve kopuşlar üzerinedir. Dindar aydınların, din adamlarının ve laik aydınların yaşadığı dönüşümlere bakarak durumun kuş bakışı bir değerlendirmesi yapılmaktadır. Bu üç grubun kendi iç gelişmelerine bakıldığında İran fikir hayatında önemli gelişmeler şu şekilde sıralanabilir: din adamlarını sert ve dobraca eleştiren yeni bir dindar aydın kuşağı ortaya çıktı; liberal-laik aydınlar ile bu yeni nesil dindar aydınlar terminoloji ve politik tutum bakımından gittikçe birbirine yaklaştı; ve kendi içinde iki farklı eğilimi barındıran din adamları sınıfı bir bütün olarak İran fikir sahnesindeki itibarını yitirmeye başladı. Bütün bunlar göz önüne alındığında İran’da zamanla sivil toplumun oluşmasında umut verici bir tablo mevcuttur ve dindar aydınlar bu tabloda önemli bir yer tutmaktadır.

Abstract

Continuities and Discontinuities in Modern Iranian Intellectual Thought

This article tries to give brief answers to a basic question: “What types of continuities and ruptures characterize the trajectory of intellectual thought in pre- and post-revolutionary Iran?” To do so, intellectual developments within the ranks of religious intellectuals, clerics, and secular intellectuals are analyzed. The results can be listed as follows: the coming of age of a new generation of religious intellectuals who criticize clerics sharply and sincerely; the convergence of liberal-secular intellectuals with this new generation of religious ones in terms of their nomenclature and political attitudes; and the diminishing popularity of the clerical class as a whole. Considering all these developments it can be said that there is a promising picture in Iran in terms of an eventual formation of a vibrant civil society and of the orientation of the religious intellectuals.

Bu konferans için başlangıç mülahazaları sunmakla görevlendirildim. İşe koyulduğumda, konunun tarihsel ciddiyeti ve teorik karmaşıklığı nedeniyle İran’da fikrî ortamın kuş bakışı bir sunuşunun bile göz korkutucu bir iş olduğunu fark ettim. Bu uyarıyı hafızalarımızda tutarak, daha ileri düzeyde araştırmaları hakeden bu konu üzerine, kısa mülahazalar önermeme izin verin.

Son yirmi yılın önemli bir bölümünde, devrim sonrası İran üzerine bilimsel çalışmaların çoğu, Tahran’daki yeni devrimci seçkin zümrenin insan hakları sicili, bunların ekonomik ve dış politika seçimleri gibi daha acil meselelere ağırlık vererek, fikir hayatının tarihini ihmal etti. Bu ihmalin sebebi, İran siyasal zümresinin fikrî tıkanıklığını İslâmî din adamlarının iktidar mevzilerine yükselmesine mal eden görüş olabilir. Ancak, zamanla dünya çapında bir sinemanın, canlı ve ilgi çeken bir yazılı basın, yüksek seviyeli fikrî eserlerin ve felsefi tartışmaların ortaya çıkışı hem birçok İranlıda hem de Batılı araştırmacılarda İran’da fikir hayatının derinlemesine çözümlemeyi hak eden bir muamma olduğu kanısını uyandırdı¹. Bu bilmeceyi açıklamak için öne sürülen akla yatkın izahlar şunlardır: devlet, toplumsal faktörler ve uluslar arası faktörler arasındaki paradoksal ilişkiler; seçkinler arasında hizipleşme; yeni bir düşünür neslinin yetişip olgunlaşması; farklı kimlikli çeşitli politik ve etnik grupların azmi ve yaratıcılığı; küreselleşmenin yükselişi; ve devrim sonrası rejimin ideolojik eğilimi.

Burada irdelemek istediğim soru şudur: Devrim öncesi ve sonrası İran’da aydınların düşüncelerinin izleğinde ne tür süreklilikler ve kopuşlar oldu? Bu soruyu cevaplamak için dindar aydınlar, din adamlarında ve laik aydınlar arasında görülen gelişmeleri incelememiz gerekiyor.

Dindar Aydınlar

Leonard Binder, 1965’te yayımlanan bir makalesinde “İran’da göze çarpan etkili bir Şîî modernist olmadığını” yazdı (1965: 128). Fakat 30 yılı aşkın bir zaman sonra İran fikir sahnesine yeni bir nesil Şîî modernistlerinin geldiği inkâr edilemez. Bu neslin yetişmesi belki de İran’ın son dönem fikir hayatındaki en önemli gelişmedir. Başka bir yerde söylediğim gibi (1996: 22-24) “günümüz İranında bu farklı bilim insanları, düşünürler ve aktivistler, kuvvetli fikirleri ve gördükleri yaygın destekle, aydınlar arası tartışmaların ön safına geçebildi.” Bu dönemde bunlar, din adamları zümresine ve laik aydınlara çetin bir alternatif teşkil etti.

Bu Şîî modernistlerin eserlerini, din adamları zümresi karşısında bu derece güçlü kılan, bunların ılımlı İslâm anlayışının İranlıların daha genç nesli içerisinde gittikçe artan bir yankı bulmasıdır. Örneğin, bu Şîî modernistler “dinî demokrasi” üzerine herhangi bir tartışmanın insan hakları, adalet ve devletin kudretinin sınırlandırılması gibi meseleleri kapsamaması gerektiğini ileri sürmektedirler. Dahası, bu düşünürlerin önemli bir bölümü din adamlarının son yirmi yıllık uygulamalarının İslâm’a kötü bir ün kazandırdığını iyiden iyiye farkederek siyasetin uygulamada laikleştirilmesi fikrine açık hâlde gelmektedir.² Bir din belirli bir grubun

¹ Aydınlar üzerine bazı kuramsal çalışmalar için bakınız: Mehrzad Boroujerdi 1996, *Iranian Intellectuals and the West*, Stracuse University Press; Hamit Dabaşı 1993, *Theology of Discontent*, New York University Press; Ali Gheissari 1998, *Iranian Intellectuals in the 20th Century*, University of Texas Press; ve Ali Mirsepassi 2000, *Intellectual Discourse and the Politics of Modernization*, Cambridge University Press

² Bu olgunun daha sosyolojik bir açıklaması Nilüfer Göle tarafından yapılmıştır. Türk İslâmcıları örneği üzerine çalışmaları olan Göle (1995: 39) şu yorumu yapmıştır: “rasyonellik, bireycilik ve eleştirel düşünce modern eğitim eliyle oluşturulmuş İslâmî seçkinler için bağımsız değer dayanak noktaları hâline gelmesiyle bir laikleşme süreci başladı... bunlar mühendis, yazar-çizer gibi profesyonel kimlikler ya da kadın olmak gibi bireysel bilinçler edindikçe, dinî alan ile dinî olmayan alan birbirinden daha fazla ayrılmaktadır.”

maddî çıkarları ve siyasî hesapları ile iç içe geçince – ve böylece bir ideoloji haline dönüşmesi durumunda – o dinin gelişme ve ilerleme olanaklarının yavaş yavaş yok olacağını ileri sürmektedirler.

Özellikle bu son nokta çok önemlidir, çünkü dindar aydınların teorik yönelimlerinde köklü bir yön değişimine işaret ediyor. Devrim öncesinde Ali Şeriatî (1933-1977) gibi dindar aydınlar, ideolojinin bilim ve felsefeden daha üstün olduğunu ateşli bir şekilde savunarak Şiîliği mücadeleci ve birleştirici bir ideolojiye dönüştürmeyi amaçlamakta idi.³ Abdülkerim Suruş (doğum 1945) önderliğindeki devrim sonrası nesil, İslâmî ideolojiye dönüştürmeye dönük herhangi bir çağrıya kesin bir şekilde karşı çıkmaktadır. Dinin ideolojiye dönüştürülemeyeceğini ve dönüştürülmemesi gerektiğini; bunun sadece imkânsız olduğu için değil, aynı zamanda din ideolojiden çok daha geniş ve zengin olduğu için de istenmeyen bir şey olduğunu ifade etmektedirler.

Hatta Suruş, Şeriatî'nin istemeden bir resmî tefsirci zümresinin güçlenmesine katkıda bulunduğunu ve bunların diktatörlüğün en kötü biçimi olan dinî diktatörlüğe zemin hazırladığını ileri sürdü. Suruş'a göre bu diktatörlük biçiminden kurtulmanın tek yolu demokratik akla sığınmaktır. Bu yüzden dindar aydınlar İslâmın ideolojik tefsirinden yorumsamacı bir anlayışa doğru geçişi savunmaktadır. Adalet, çoğulculuk, insan hakları ve ulusalcılık gibi meselelerin doğası gereği din dışı olduğunu ve İslâmın bir dizi yorumdan başka bir şey olmadığını ısrarla öne sürmektedirler.

Bu aydınların Şeriatî'yi eleştirirken aslında kendi geçmişlerini eleştirdiklerini unutmamalıyız; çünkü bunlar genellikle bu düşünce akımının ürünüdür.

Din Adamları

Şeriatî gibi din adamı olmayan seleflerini reddeden yeni dindar aydınlar nesli, fikrî atâlet ve politik baskı ile itham ettikleri din adamı sınıfını daha da çok küçümsemektedir. Hatta devrim öncesi ve sonrası dindar aydınlar arasındaki en temel farklardan birisi, devrim sonrası kuşağın din adamlarını eleştirilerindeki şaşkıncı dobralıktır. Unutmamalıyız ki devrimden önce sadece Nehzat-ı Azadi (Özgürlük Hareketi) üyesi liberal Müslümanlar değil, Marxist sol bile din adamları zümresine cepheden karşı çıkmaktan kaçınıyordu. Karşı çıkmaya cüret ettiklerinde bile muhalif görüşlerini her türlü nezaket ifadeleriyle yumuşatıyorlardı. Şimdilerde ise kavgacı öğrenciler, toplumun değerlerini sorgulayan gazeteciler ve reform yanlısı bilim insanları, nerede ise her gün medrese büyüklerini asabını bozarken görünürde bir Fars atasözününün hikmetinden habersiz gibidirler : “İran halısına ya da mollaya basma, değeri artar.”

Standartlaşmış ast-üst ilişkilerinde başka bir önemli değişiklik de, yönetimdeki din adamlarının kendi meslektaşları tarafında eleştirilmesidir. Ayetullah Humeyni'nin ve diğer önde gelen ayetullahların (Beheştî, Destghayb, Gulpayegani, Medenî, Mahallatî, Maraşî, Mottaharî, Pasandide, Kuddusî, Rabbânî Şirazî, Sadukki ve Şeriatmedarî'nin) ölümünün

³ Şeriatî, Şiîliğin bir kültürden ideolojiye, muhtelif bilgiler toplamından sistemleştirilmiş bir toplumsal düşünceye dönüşmesi gerektiğine inanmakta idi. İslâmın bilimsel bir uzmanlaşma alanı ya da bir kültür olmadığını, tersine bir fikir, inanç sistemi ve insan toplumlarının nasıl yönetilmesi gerektiğine dair bir düşünce olduğunu ileri sürmekte idi. Şeriatî'ye göre, ancak İslâm'ın böyle kavranışı bilinç, bağlılık ve sorumluluk gibi toplumsal nitelikler kazanmaya götürebilirdi. Şeriatî, bu doğrultuda, önderlik meşalesinin din adamları zümresinden dindar aydınlara geçmesini savundu.

ardından, din adamları zümresinin ileri gelenleri, ilâhiyatçı olarak yetişmeleri ve toplumsal itibarları bakımından daha vasattır. Bu nedenle dinsel ve siyasî konulardaki beyanları tartışma ötesi görülmemektedir. Siyasete giren ya da siyasette taraf olan bu din adamları iki taraftan eleştirilmektedir. Bir yandan dinin politikaya âlet edilmesini ve din adamlarının devlet memurlarına dönüşmesini kınayan siyaset dışı kalan meslekdaşları tarafından kapalı kapılar ardında eleştirilmektedirler. Diğer yandan, Mehdi Hayri-Yazdi, Muhsin Kadivar, Muhammed Müctehid-Şabestari, Abdullah Nuri ve Yusefi-Eşkevari gibi liberal fikirli din adamlarının alenî olarak ortaya koyduğu, gelenekten gittikçe ayrılan dinî yorumlar ile karşılaşmaktadırlar.

Din adamları zümresi içerisindeki çatlağın büyümesi kısmen devrim sonrasında medreselerdeki dinî ortam ile İran'da aydın fikir hayatı arasındaki kopukluğun sona ermesinden kaynaklanmaktadır. Din adamları devasa devlet aygıtının başına geçince kendi dar çevrelerinin dışında gelişen fikirleri daha çok tanımağa ve anlamağa başladı. Bu esnada muhafazakar eğilimli Savaşçı Din Adamları Derneği (Cami-i Ruhaniyat-ı Mübarez) ile solcu eğilimli Savaşçı Din Adamları Topluluğu (Mecmua-i Ruhaniyun-ı Mübarez) arasındaki bitmez tükenmez iktidar mücadelesi sonucu, sıradan İranlılar din adamı zümresinin derin tefekkürlerinin mahiyeti hakkında fikir sahibi oldu. Din adamları içerisindeki bu iki hizip rakibi tarafından elenme telaşında iken, bir bütün olarak din adamları sınıfı halk arasında eski itibarını yitirmektedir.⁴

Laik aydınlar

Devrim sonrası laik aydınların dönüşümü üzerine yapılacak ciddi bir tartışma bunların talihsiz politik akıbetlerini görmezden gelemeyiz. Gerek solcu aydınlar gerek ulusalcı aydınlar ateizme, dinsel sapkınlığa, İslam'a saygısızlığa ve onu küçümsemeye karşı mücadele bahanesiyle kendilerini susturmaya çalışan bir rejimle karşı karşıya kaldı. Sansüre, sürgüne, mahpusluğa, beyin yıkamaya, tasfiyeye, iftiralara ve diğer bir çok medenî hak ihlâline maruz kaldılar.⁵ Bir yandan da 1979 devriminin sonuçları, Irak savaşı, Sovyet blokunun çöküşü, radikal siyasetin değişen yüzü ve küreselleşmenin dayatmaları gibi meselelerle fikren baş etmek durumunda idiler. Politik söylemlerini günümüz gerçekliği ile uyumlu hâle getirebilmek için her biri çok ciddi ve uzun bir fikirsel muhasebe ve temizlik işine girişmek durumunda kaldı. Solcular; ortodoks Marxizmin eksiklikleri, komünist devletlerin dağılması, yeni-sol ve post-modernist yaklaşımların anlamlı olup olmadığı ve tedricî reformculuğun isabeti gibi konuların üstesinden gelmek zorunda kaldı. Ulusalcı aydınların payına düşen ise, alternatif birer siyasî model olarak monarşinin, cumhuriyetin ve İslâmî yönetimin faziletlerini yeniden değerlendirmek; azınlık hakları konusunu yeniden ele almak ve dinî çevrelerle geçmişte yapılmış ittifakların isabetini sorgulamak oldu.

Bu zorlayıcı sorunlar karşısında kafa karışıklığı, teslimiyet ve inkâr gibi tepkiler görüldü. Bu sorunlar aynı zamanda, ciddi bir iç hesaplaşmaya ve verimli tartışmalara da yol açtı. Bugünlerde İran içindeki ve dışındaki laik aydınlar modernite, modernite sonrası, barışçı direniş, Aydınlanmanın mirası ve araçsalci aklın eleştirisi gibi konularda teorik tartışmalar yapmaktadır.

⁴ Bu savın bir kanıtı meclis seçimlerindeki durumlarıdır. 1980 yılında Meclis'teki temsilcilerin yüzde 49'unu din adamları oluştururken, 2000 yılında sadece yüzde 13'ünü oluşturabildiler.

⁵ İran'ın en ünlü tiyatro yazarı olan Gulam Hüseyin Saidi (1935-1985) devrimden önceki ve sonraki sansürü şu şekilde karşılaştırmaktadır: “Onlar [Şah rejimi] hiç şüphesiz bizleri tutukluyor, hapishanelere atıyor ve hepimizi dayaktan geçiriyordu; fakat biz bunlarla baş edebiliyor ve söyleyeceğimizi yine de söyleyebiliyorduk. Ancak İslâm Cumhuriyetinde her şey farklı; çünkü nasıl düşüneceğiniz, nasıl yazacağınız ve nasıl hareket edeceğiniz size söyleniyor.” (1985: 32).

Devrim öncesinde bu laik çevrelerden İslâmcı güçlere, altyapı ve üstyapı, sınıf mücadelesi, diyalektik, ideoloji, emperyalizm, devrim ve sosyal adalet gibi kavramlar aktarılmıştı. Günümüzde, dindar aydınlar bu laik güçlerin devlet ve dinin ayrılması, imanın bireyselliği ve siyasette çoğulculuğun gereği gibi bazı temel düşüncelerini yine benimsemektedir. Buna karşılık, tedricî reformizm politikası (radikal aşırı uçlar dışında) İran solunda giderek rağbet görmektedir. Bir zamanlar egemen zümrenin bir kesimine karşı diğer kesimi desteklemeyi kesin bir şekilde reddeden solcu gruplar, bu stratejinin pratik değerini şimdi görmeye başlıyor.⁶ Dahası, her iki tarafın, yönetimin halka hesap vermesi, demokrasi, insan hakları, özgürlük, kadın hakları, dış dünya ile ilişkileri normalleştirme, hukuk devleti, sosyal adalet, hoşgörü ve şeffaflık konularındaki görüşleri gittikçe birbirine yakınlaşmaktadır.⁷ Kısacası, liberal laik aydınlar ile bunların İslâmcı muhatapları arasındaki politik mesafe genişlemekten ziyade daralmaktadır.⁸ Richard Rorty'nin (1989: 73) sözleri ile ifade edecek olursak, her iki tarafın da *küçük* sözlerin (hakikat, diyalog, adalet gibi) ve *büyük* sözlerin (devrim, akıl, demokrasi, sosyalizm gibi) anlamını ve ruhunu sorguladığı söylenebilir.

Sonuç

Devrimden hemen sonraki yıllarda İslâm Cumhuriyetinin önderleri ulusal bağımsızlık, güvenlik, yeniden yapılanma ve kalkınma vurgusu yaptılar, fakat “reform” demediler. Bunun sebebi egemen zümrenin devrimi tahkim etmeyi, Irak'ın istilâsını püskürtmeyi ve sekiz yıllık bir savaşla harabeye dönmüş ülkeyi yeniden inşa etmeyi amaçlaması idi. Önderler, İran-İrak Savaşını İslâmî devrimin devamı olarak görmekte olup radikal söylemleri bu algılarını yansıtmakta idi. Ancak savaş sona erdiğinde radikal ve devrimci söylemler, hem aydınlar hem de bitap düşmüş halk arasında çekiciliğini yitirmişti.

Devrim öncesi dönemde ve devrimden sonraki ilk yıllarda hâkim söylemi ulusal bağımsızlık ve anti-emperyalizm oluşturmakta idi ise, bugün hâkim söylem özgürlük, demokrasi ve sivil toplumdur. Şimdiki reformcu hareket, yerli müstebit idareye karşı mücadele etmektedir. Bu hareketin mensupları ulusal bağımsızlıktan ziyade bireysel özgürlüğe kafa yormaktadır. Bugün aydınlar toplumlarının en önemli sorunu, ve dinin müfrit bir yanlış yorumunun baş suçlusu olarak yerli istibdadı görüyor. Ancak bu, İran'ın ulusal bağımsızlığını bir kez daha feda etmek istedikleri anlamına gelmiyor.

Ben İslâmî liberalizm olmadan İran'ın demokratikleşebileceğine inanmıyorum. Bu sebeple bence İran'da zamanla canlı bir sivil toplumun oluşmasında dindar aydınlar, zararlı değil faydalıdır. Bu aydınların sivil toplum, demokrasi, insan hakları, sosyal adalet ve kadın hakları gibi kavramları benimsemiş olması; ya da İslam ve demokrasi, din ve ideoloji, gelenek ile

⁶ İran sosyalistlerinin daha çok 1844 İngilteresinde örgütlenmiş ve sosyalist fikirleri aşamalı olarak yaymaya inanan Fabian Derneği'ne ya da Bolşeviklerden daha çok Menşeviklere benzediği bile iddia edilebilir.

⁷ Terminolojileri bile birbirine yaklaşıyor. Dindar aydınlar bugün Şah rejimine karşı mücadele ederken yaptıklarının aksine dinî kavramları ve sembolleri fazla kullanmıyor. Bu durum kısmen bu kavram ve sembollerin zaman içerisinde din adamlarının tekeline geçmesinden ve bu nedenle böyle bir söylem kullanmanın din adamları ve dindar aydınlar arasındaki ayrımı belirsizleştirdiğidir. İkinci olarak, bu kavram ve sembollerin son yirmi yıl içerisindeki araçsalıcı kullanımı bunların içini boşaltmıştır.

⁸ Burada bir uyarı yapmalıyım. Laik çevrelerin İslâmî aydınlar ile aynı değerleri savunduklarını ya da bu iki grup arasında ideolojik bir kapışma olmayacağını ya da olmaması gerektiğini söylemiyorum. Söylediğim sadece, her bir tarafın bir diğer tarafı eskisi kadar katı değerlendirmedeği ve diğerinin sorunlarına daha anlayışla yaklaştığıdır.

modernitenin teması, İslâm hukukunu bilimsel bilgi ile uyumlu hâle getirme ihtiyacı ve dinî çoğulculuğun faydası gibi hassas konularda geniş çaplı önemli tartışmaları teşvik etmeleri onların umut verici bir yol izlediğine işaret ediyor.

Kaynakça

- Binder, Leonard. 1965. "The Proofs of Islam: Religion and Politics in İran". *Arabic and Islamic Studies in Honor of Hamilton A.R. Gibb* içinde, drl. George Makdisi. E.J. Brill
- Boroujerdi, Mehrzad. 1996. "Iran's Intellectual Panaroma", *Bulletin of the Center for Iranian Research and Analysis* 11 (3)
- Boroujerdi, Mehrzad. 1996. *Iranian Intellectuals and the West*. Stracuse University Press.
- Dabaşı, Hamit. 1993. *Theology of Discontent*. New York University Press
- Gheissari, Ali. 1998. *Iranian Intellectuals in the 20th Century*. University of Texas Press.
- Göle, Nilüfer. 1995. "Authoritarian Secularism and Islamist Politics: The Case of Turkey". *Civil Society in the Middle East içinde*, drl. Augustus R. Norton. E.J. Brill
- Mirsepasi, Ali. 2000. *Intellectual Discourse and the Politics of Modernization*. Cambridge University Press.
- Rorty, Richard. 1989. *Contingency, Irony, and Solidarity*. Cambridge University Press
- Saedi, Gholam-Hosayn. 1985. "Interview: Whose Theater?". *Index on Censorship*, Ağustos